

Skabes der aldrig nye morfemer?

 Af [Lars Brink](#) 22. marts 2010 • I kategorien [Ord](#) •

Ordforrådet

Det er en kendt sag, at ordforrådet i et sprog hele tiden ændrer sig. Ikke hvert minut selvfølgelig, men i et samfund som det danske med nye skandaler, modepåfund, kriser, ulykker, og opfindelser kommer der nu hvert år rundt regnet 200-300 nye ord til. (Jarvad 1999. Og så er der kun taget hensyn til etablerede ord, der kendes af mindst 5% af den voksne akademiske befolkning). Dansk har fået tilført i størrelsesordenen 15.000 ord de sidste 100 år. Når jeg fx udtager 100 tilfældige ord af Nudansk Ordbog 2005's ca. 60.000 etablerede ord (opslagsord eller ord samlet under et sådant), finder jeg 25, der er opstået i dansk efter 1905. Altså en hel fjerdedel. Det er en broget skare der bl.a. omfatter

***bingo!*, *bintjekartoffel*, *binyrebarkhormon*, *e-handel*, *Eire*, *fingersnild*, *følgegruppe*, *køreprøve*, *køresyg*, *lufttrafik*, *ransagningskendelse*, *trafikikkerhed*.**

En stikprøve i Retskrivningsordbogen 2001's ca. 64.000 ord viser samme størrelsesorden, nemlig 22% = ca. 14.000 ord indkommet efter 1905, fx

***clearingmord*, *firmabil*, *informatør*, *infrafyld*, *kz-fange*, *platte vb*, *selvfinansiere*, *styresystem*, *udenomsægteskabelig*.**

Til gengæld er der af vikingernes olddansk (800-1100) kun ca. 4.800 (8%) tilbage i Nudansk og ca. 3.700 (5,8%) i Retskrivningsordbogen. Det er ord som

firme (konfirmere katolsk', vist fra 1000-tallet, opr. *ferme*), ***følge*** itk., ***følge*** vb., ***gram*** adj., ***indbyrdes***, ***ransage***, ***snild***, ***snip*** sb. (usikkert), ***styrke*** sb., ***æh***(!).

Og tager man for sig Lunds »Det ældste danske skriftsprogs ordforråd« 1877, der fortæller ordforrådet i danske håndskrifter ca. 1250-1300, vil man se, at næsten halvdelen af ordene er forsvundet fra nutidens dansk – og at en del af de bevarede endda går på krykker:

kag ('pæl, lovbydere blev bundet til og pisket'), ***kålgård*** 'urtehave', ***nenme*** vb. (*hvad man i ungdommen nemmer...*), ***nød*** ('okse', kan vel findes i dialekter, især i *nøds* < *nødhus* 'kostald'), ***sjællandsfar*** ('sjællænder'; de få, der kender det, henfører spontant 2. led til *få(de)r*; skønt det oprindeligt var *-fare* 'rejsende' så egentlig er det ikke længere samme ord).

Det er altså klart, at ordforrådet på 1000 år skæres ned til langt under det halve – og samtidig fyldes op igen. Fornyelsen sker først og fremmest ved *nydannelser*, dvs. nye ord dannet af i forvejen eksisterende bestanddele (fx *genindkalde*), men også ved direkte lån fra andre sprog (fx *arbejde* < tysk) og ved oversættelseslån (fx *knækkbrød* < svensk *knäckebröd*), betydningslån (computer-betydningen i *format* er < engelsk, men selve ordet er gammelkendt) samt parallelannelser (fx *bvadr* < eng. *bleagh*). De lånte ord kan naturligvis også indgå i nydannelser: *Kommune* og *bibliotek* har vi selv sat sammen til *kommunebibliotek*.

Morfemer

Ganske anderledes ligger det med morfemerne i et sprog. Ja, hvad er et morfem? Morfemerne er de små sprogbestanddele, der udgør et udtryk med indhold, men som ikke selv består af andre udtryk med indhold. Indholdsatomer så at sige. Ordet *jernbaneoverskæringerne* har ikke mindre end 7 morfemer: *jern|bane|over|skær|ing|er|ne*; de har alle en ret klar betydning. Ganske vist tænker man ikke meget over, at der er jern i en jernbane, men lavbevidst er det med i oplevelsen hos voksne. I modsætning til fx *pelargonie*, der ikke har to betydningsbærende udtryk, fx *pelar* + *gonie*. *Skæring* indeholder klart nok morfemet *skær*- som i *skære* og det velkendte suffiks *-ing*, ligesom ingen kan gå fejl af, at vort eksempelord er sat i flertal bestemt ved hjælp af *-er* + *-ne*. Morfemerne etableres altså af sprogbrugernes umiddelbare, men eventuelt lavbevidste, identifikation, og denne grunder sig på både lyden og betydningen. Der kan sagtens være lydlig og betydningsmæssige småforskelle mellem varianter af samme morfem: *Maskinarbejder* rummer naturligvis morfemet *maskine*, selvom et *-e* er forsvundet, og *brohoved* er selvfølgelig *bro* + *hoved*, selvom ingen af delene har så meget med 'bro' og 'hoved' at gøre.

Morfemerne er ganske anderledes konstante end ordene. Lad os se på en tilfældig dansk tekst og sammenligne morfemerne med de tilsvarende ur-germanske (ca. år 1):

*Jeg e|n gård mig bygg|e vill|
Der skal vær|e have til,
stor|e mark|er, grønn|e eng|e
og med lam e|t lille vænge;
hest|e, gris|e, kø|r og får
hør|er til mi|n bonde|gård.*

Samtlige 44 morfemer fandtes i urgermansk! Ganske mange har fået mindre betydningskift: ***gård*** (< **garð*-) betød 'gårde'; ***der*** (< **par*) betød 'der'; ***have*** (< **hagan*-) betød 'indhegning'; ***til*** var et substantiv, der betød 'endemål', ***mark*** betød 'grænsen' og 'grænseskov'. Men de var der allesammen for 2000 år siden. Er det nu, fordi jeg har valgt en »landbrugstekst« uden et eneste låneord? Nej, vi kunne også have taget en »storstadstekst«, blot vi foreløbig holder

Seneste sprognyheder

6/3	Dansklærer: Tosprogede børn bliver sprogligt forsømt www.bt.dk
28/2	Flere og flere ordblinde fårter på universitetet - Magisterbladet magisterbladet.dk
22/2	Keeper eller målmand – hvilket ord er bedst? Dansk Sprognævn dsn.dk
17/12	Snebajer og nytårsskrald: Juleord kan slås op i netordbog - Jubii www.jubii.dk
24/11	Meet the Last Speaker of a Dying Language video.nationalgeographic.com
20/10	Can a Thrash Metal Band Help Save the Maori Language? - The Atlantic www.theatlantic.com
7/7	ABC OPEN: Ngarluma in the Pilbara open.abc.net.au
6/7	A Native Village In Alaska Where The Past Is Key To The Future : NPR www.npr.org
5/7	Groups call for public Hoklo TV - Taipei Times www.taipeitimes.com
3/7	Atlas sonore des langues régionales de France atlas.limsi.fr

FLERE NYHEDER >>>

Verdens sprog på [Sprogmuseet.dk](#) [på et større kort](#)

Mere i kategorien 'Ord'

Behövs ett nytt pronomen?

Ordbog over det danske Sprog

Cooler Songs Downloaden – om engelsk påvirkning af dansk og tysk Sociologisk leksikon

Nye kommentarer

Ruben Schachtenhaufen til Er det forkert at splitte sammensatte ord?

Niels Larsen-Ledet til Er det forkert at splitte sammensatte ord?

william fich til Jødiske efternavne

Jens Michael Kofod-Hansen til Nytårsfortsæt

Jens Michael Kofod-Hansen til Nytårsfortsæt

Herluf Hansen til Ded borrijnholmska måled

Arturo til Hebraisk: Et genoplivet sprog eller et nyt sprog?

Yunus til Two Turkish Loanwords in Swedish

Sonstige til Den Danske Ordbog på nettet

Mads Haupt til Er det forkert at splitte sammensatte ord?

låneordene ude af betragtning:

*Jeg ha|r læng|te|s mod skib|s|katastrof|er
og mod hær|værk og pludse|lig død.*

Samtlige 17 ikke-lånte morfemer eksisterede, da Jesus lå i krybben. Og de lånte morfemer var der sikkert også! Blot ikke hos nordboerne. **Katastrofē** var et gedigent oldgræsk ord, der betød 'vendepunkt', og **pludse**-er lånt fra middelnedertysk (1200-1500) *plutzlik*, hvor det blev dannet af lydordet *plotz* 'plask!', der sagtens kan gå tilbage til urgermansk. I dansk er der klart nok tale om nye morfemer (omend de mindst har 300 hhv. 500 år på bagen), men set fra planeten Mars er de jo ikke nye. Og hvis sprogene aldrig *skaber* nye morfemer, men blot låner vildt fra hinanden, ser det jo ud til, at alle morfemer er på alder med Babelstårnet. Men kan det være rigtigt, at der aldrig *skabes* nye morfemer?

Lydord

I sprogvidenskaben har det længe været kendt, at nye morfemer yderst sjældent skabes. Det eneste område, på hvilket man har ment, at der skabes nye morfemer i nævneværdigt omfang, er lydordenes område. Et lydord er et ord, der demonstrerer en lyd: *bang!*, *atju!*, *bzz!*, *dyt!*, *klir!*, *umba!* Gennemgår man lydordene i moderne dansk (Brink 1998), ser de stort set halvunge ud sammenlignet med de andre ordklasser, men de er svære at spore tilbage i tiden. Der er imidlertid enkelte, som jeg med garanti kan hævde opstået i min egen levetid; de fandtes ikke i de gyldne 1950'ere: **gadagung** (galoplyd) og **perw** (fuldt nasaleret, 'lyd fra rikoletterende kugle'). Disse 2 beviser, at der i ny og næ – også i nutiden – *skabes* nye morfemer. Noget andet er, at der hver dag *improviseres* lydord. Visse mennesker ynder at ledsage deres historier med spontant dannede lydord. Fx:

Nå, så kommer der en helikopter flyvende lige over mig, [j: □ ' ' □ ' ' □ ' ' :] (et laaangt j, der skiftevis læbespredes og -rundes). Politiet får øje på mig og starter sirenen: ['wī:ū:ŋ:ū:].

At den slags sker dagligt, kan jeg bevidne, men disse lydord tilhører slet ikke sproget, men blot talen – ganske som diverse improviserede morfemforbindelser, såsom *egetræsbeskæring*. De hentes ikke fra sprogageret, og de huskes ikke et sekund efter, at de er udtalt, hverken af afsender eller modtager. De forbliver *uetablerede*.

Nogle få promise af vore danske morfemer, nemlig visse etablerede lydord, ér altså nyskabte. Og dog. Helt nyskabte er de jo ikke, når de efterligner en lyd, der var der i forvejen. Vi kan, imponerede, sammenligne det med kunstnerens tegning efter model, eller vi kan uimponerede kalde det imitation. Men helt selvstændig er denne skabelsesakt ikke.

Forkortelser

Er der flere? Nogle vil måske pege på forkortelser. Akronymet fx. Dé brugtes ikke før 1900-tallet. Men når man danner fx *ØK < Østasiatisk Kompagni*, så danner man jo et nyt ord af bogstavnavne, og bogstavnavne er selvfølgelig morfemer som alle andre navne. Kun hvis akronymet udtales, som det skrives, men uden brug af bogstavnavne, kan man tale om et nyskabt morfem: *Sabena, SAS, Nato, BASF*. En vis bevidsthed om, hvad forkortelsen står for, vil normalt være til stede, men de kan ikke ses som forkortelses-afledninger af fuldnavnet, fordi der ingen synderlig lydlig lighed er mellem dem. Den lydlige og skriftlige lighed mellem fx *Nato* og *The North Atlantic Treaty Organisation* er jo minimal. Der ér en svag lighed, jo, men det er der også mellem *cykle* og *suttelflaske* (de begynder og slutter med de samme lyde!) – Lighed mellem kort- og fuldform er der derimod ved de såkaldte *akū-ord*. Dette ord er selv et akū-ord < *Abkürzungswort*. Tilsvarende har vi tysk *Vopo < Volkspolizist*, dansk *demo, deo, intro, loko-fører, gymna* (skolejargon), *old* (do.), *deller* (mad). Ord-ellipsen kaldes de også. Der er her tale om afledninger til ord (*demonstration* osv.), der foreligger for bevidstheden, men i stedet for som ellers at *tilføje* noget, nemlig et præ- eller suffiks, forkorter man. *Deo* bliver dermed en forkortelses-afledning til *deodorant* – indtil den dag, hvor den fulde form glider ud. Hvad der fx næsten er sket med *bus*: Dengang det kun kunne hedde *omnibus*, var *bus* ikke noget morfem, ligeså lidt som *-la* i *lilla* var det, og i dag erkendes *bus* ikke umiddelbart som en forkortelse. Et nyt morfem er skabt, men jo absolut ikke ved nogen kreativ akt, men udelukkende ved, at *omnibus* gled i baggrunden.

Et sommerhus kan hedde *Vipusla* opkaldt efter børnene Viggo, Pusser og Lasse. For familien er der tale om en forkortelsesafledning, men for postbudet foreligger der et nyt morfem. Hvis forældrene ikke begår incest eller finder en oliekuilde under huset, vil *Vipusla* forblive meget privat sprog. Og noget tilsvarende gælder andre hjemmelavede navne – også selvom de er skabt helt ud i det blå uden brug af eksisterende morfemer. Et prominent af slagsen er *Tarzan* fra 1914. Vel er det kreativt, men i den samlede sprogøkonomi har de minimal betydning.

Børn

Så er der børnene. Det er ganske almindeligt, at børn, der er ved at lære at tale, dvs. i 1–3-års-alderen, selv skaber et morfem eller to. Ikke alle børn, men en meget stor del. Dét har talrige forældre rapporteret. En 2-årig kaldte i 1900-tallets begyndelse en kam for *gui*. Otto Jespersens søn kaldte en uformelig figur af klodser for ['*lin:dam*], og han vidste, hvad han gjorde, for han elskede at give ting i sine lege bevidst »meningsløse« betegnelser. En pige på 2 år sagde *a-fo-me-me* om alt, hvad der var morsomt og sødt, fx sin mors pelskrave. (Jespersen 1923 p. 150-151). Min højstegne søn dannede som 2-årig også 3-4 ord, fx ['*u'u u(...)*] ledsaget af håndbevægelse op og ned = 'Slå bolden i gulvet og dribl med den!'

Men børn kan være meget mere kreative. Litteraturen viser flere eksempler på børn, der har bygget et helt sprog op. (Jespersen 1941 p. 155-160). Den menneskelige sprogevne er så stærk, at en søskendeflok, der helt eller delvis overlades til sig selv, kan skabe et rimeligt fungerende sprog. Det kan i enkelte tilfælde også dreje sig om børn, der af stædighed nægter at tale forældrenes sprog, eller som måske er blevet frustrerede i forsøget herpå. Her kan også nævnes Jordens talrige døvesprog, der for døveskolernes tid alle opstod spontant i familier med døve børn. Og dét kan også sammenlignes med hørende, der i længere tid må kommunikere sprogløst med fremmede. Vi, der har prøvet det, gribes af forundring over, hvor meget man dog kan få sagt med tegn, hvor hurtigt man bliver enig om samme tegn, og hvor godt man husker dem. Tegn er generelt *motiverede* af betydningen, dvs. årsagsforholdet mellem tegn og betydning er letgennemskueligt. Dét gør dem lette at huske. Men som sagt, også verbalsprog kan bygges op af børn – på få år!

Artikler om

aktuelle sprog Alfabeter Anmeldelser arabisk

Biblen bogstaver børn Danmark **Dansk** Dialekter

engelsk esperanto Formidling fransk identitet

konsonanter Medier modersmål Musik Navne norsk **Ord**

ordbøger ordforråd oversættelse Plansprog religion

romanske sprog russisk Sjov skriftsprog sprogdød Sproggeografi

sprogkort **Sprogpolitik** sprogteknologi

svensk truede sprog tv tyrkisk tysk Udtale

Underholdning video vokaler

Arkiv	Resources
september 2017	Ethnologue: Languages of the World
januar 2015	Forvo – All the Words in the World. Pronounced.
december 2014	LL-Map: Language and Location
november 2014	Minority Rights Group
maj 2014	Omniplot. Writing Systems and Languages of the World
marts 2014	UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger
februar 2014	World Atlas of Linguistic Structures (WALS)
oktober 2013	
august 2013	
marts 2013	
januar 2013	
december 2012	
november 2012	
oktober 2012	Bogstavlyd
september 2012	Dansk sprognævn
juli 2012	Den danske ordbog
juni 2012	Dialekt.dk
maj 2012	dk.kultur.sprog
april 2012	Korpus.dk
marts 2012	Nye ord i dansk på nettet (NOID)
februar 2012	Ordbog over det danske sprog
januar 2012	Ordned. Dansk sprog i ordbøger og korpus
december 2011	Sproget.dk
november 2011	Svenska Akademien
oktober 2011	Ø (Schwa.dk)
september 2011	
august 2011	
juli 2011	
juni 2011	
maj 2011	
april 2011	
marts 2011	
februar 2011	
januar 2011	
december 2010	
november 2010	
oktober 2010	
september 2010	
juni 2010	
maj 2010	
april 2010	
marts 2010	
februar 2010	
januar 2010	
december 2009	
november 2009	
oktober 2009	
september 2009	

august 2009

juli 2009

juni 2009

maj 2009

april 2009

marts 2009

Bil og fødselar

Man kunne endelig spørge sig, om ikke voksne viser stor morfem-kreativitet, når de bevidst sætter sig for at *opfinde* en betegnelse for et nyt fænomen.

I 1902 arrangerede en dansk, fremskridtsforhippet avis en konkurrence om det bedste nye ord for det tunge *automobil*. Avisen endte med at præmiere *bil*. Min mormors ældre bror, en stiv latin, der som sin nærværende slægtning var ligeså udviklings-skeptisk, som avisen var entusiastisk, blev rasende. Han vrissede, at *bil* var ligeså tåbeligt, som *skekone* i stedet for *vaskekone* ville være. Og dét havde han, set med Ciceros øjne, ret i. For latineren er *mobil*- morfematisk *mob/il*-'flyt|bar'. Ordet *bil* snupper det sidste af 1. morfem af og føjer det til hele sidste morfem. Ligesom i *skekone*. Faktisk var ordet dannelsen provokerende for kyndige, for selvom mekanikken med at skære enden af et ord af, uafhængigt af morfemer, var udbredt (jf. ovenfor), så gjaldt denne mekanik kun folkeedybets spontane dannelser, ikke kloge enkeltpersoners deciderede ord-opfindelser. Slut-afskæring er tværtimod karakteristisk for børn: *tofler*, *dater*, *mater*, *lade*, *deller*, *Jette < Henrijette < Henriette*. Men det kan jo ikke nægtes: *Bil* blev en kæmpesucces, vor største ordeksportvare nogensinde, udbredt til ca. 20 mio. mennesker i Norden. Otto Jespersen berømte dannelsen, ikke blot, fordi den er kort (det er *auto* også), men fordi ordets lydform passer godt til den lille hurtige tingest. Specielt var han glad for den fikse afledningsmulighed: *bile*. Men den blev aldrig nogen succes. Når man kan cykle, skulle man tro, at man ligeså bekvemt kunne bile. Resultat: *Bil* var oprindeligt intet nyt morfem, det var en forkortelses-afledning af *automobil*, og det fik kun ikke-afledt status, fordi *automobil* blev marginaliseret. En læser skabte ordet *bil*, men ingen har skabt morfemet *bil*, det er skabt af den blinde udvikling.

Samme dagblad præmierede i 1927 også *fødselar* til afløsning af *fødseldagsbarn*, som man åbenbart følte var upassende for 80-årige osv. Dette ord har intet nyt morfematisk at byde på: *Fødsel* er her parret med *-ar*, der er et velkendt suffix: *jubilar*, *atomar*, *polar*, *formular*, *glosar*, *kommentar*, *notar*, *arkivar*, *antikvar* ofl. Det eneste uregelmæssige (og for sprogfølsomme generende) er, at *-ar* er kombineret med en kernerod, skønt det ellers kun er kombineret med fremmedord (undtagen i *polar*).

Ord-opfindelser

Ord-opfindelserne følger *fødselar*-mønsteret, ikke *bil*-mønsteret: Man holder sig fromt inden for hele, velkendte morfemer. De videnskabelige termer er normalt taget fra latin og græsk og respekterer disses morfembestand:

***nitrogen*, *bohrium*, *gravitation*, *centripetalkraft*, *parallakse*, *cytoplasma*, *kromosom*, *saxifraga*, *anemone*, *galeopsis angustifolia*, *ursus*, *passat*, *uvulær*, *ejektiv*, *anakoluti*, *numerales*, *romantisme*, *epik*, *serigrafi*.**

Alle disse ord er af ét menneske bevidst valgt som term efter moden overvejelse. (Men det er de manges accept, der har kanoniseret dem). Morfematisk bringer de så at sige intet nyt for dagen. Og det samme gælder de termer, der er øst af hjemlige kilder:

il/t*, *brin/t (dannet som afledninger af *ild* og *brænde*, jf. svensk *brinna*), ***kvæl/stof*, *tyng/de/kraft*, *celle/slim*, *sten/bræk*, *smal/blad/et hane/kro*, *drøbel-*, *tal/ord*, *ramme/for/tæll/ing*, *skyd/ning*, *silke/tryk*, *dobbelt Axel*, *halv/leg*, *hæng/ende back*.**

Er konklusionen da, at praktisk talt alle morfemer i dansk og andre sprog anno 2010 fortæber sig i urtidens tåger mange tusind år tilbage – måske ligefrem helt tilbage til det menneskelige sprogs begyndelse i –900.000 (Arkaisk homo sapiens; hån kunne i hvert fald sige noget. Vor egen art er fra –150.000. Se Jensen 1996)? Nej, sådan er det ikke. Vel *skaber* mennesker ikke ret mange nye morfemer, men der *bliver* skabt mange nye! Det går for sig på især følgende måder:

2 nabomorfemer bliver til 1 i hjemlige ord

På moderne dansk er *bryllup* et morfem. Det var det ikke i olddansk: **bry:ðhlywp*. Ordet bestod af morfemet *brud* og morfemet *lob* – vel fordi man gennemspillede et ældgammelt ritual, hvorefter gommen indfangede bruden. Vi kan selvfølgelig godt skimte disse to morfemer i *bryllup*, men vi kommer ikke uden om, at der er skabt et nyt morfem forskelligt fra både *brud* og *lob*, der begge er bevarede. Tilsvarende *mødding*, dét hed tidligere *møgdyng* med 2 morfemer, der er fuldt bevarede, men nu altså suppleret med et nyt. Vi må sige, at 2 gamle morfemer har avlet et 3. uden at forsvinde – som 2 mennesker avler et nyt menneske uden at forsvinde. Noget tilsvarende er sket i talrige tilfælde:

Hummer (rum) < *hūn/bora* »maste-borehul«, oprindeligt sømandsslang. ***Grande*** 'nabo' (nu næsten forsvundet igen) < **ga|rann|an-*, dvs. præfikset *ge-* kendt fra tysk og danske lån + *rann-* 'hus' som i *ransage*. ***Hustru*** < *hūs/fru* »hus-frue«, hvis 2 morfemer stadig lever. ***Gærde*** var i urnordisk (år 1-800) 2 morfemer: *garð* + suffikset **-ija* (der gav i-omlyd); suffikset har imidlertid mistet sin karakter af suffiks, hvorved et nyt morfem, *gærde*, toner frem *uden*, at det gamle *garð* er forsvundet, for dét har vi stadig i *gård*. ***Barn*** var i urindoeuropæisk 2 morfemer, nemlig en *n*-afledning til *bære*; det har vel oprindeligt betydet 'foster'. I dag har vi intet *n*-suffiks, *n* er blevet en del af roden, hvis forbindelse til *bære* er bristet.

Vikingerne havde næppe noget morfem for ***deller*** (dagens islændinge kalder dem »fedt-poser«), men det har vi altså. ***Delle*** går tilbage til ur-germansk, hvor det var en afledning til *dal*; i oldnordisk og gammeldansk var formen udviklet til *dæld*. Engang i 1700-tallet eller før brugte en kreativ fyr det om fordybningerne mellem fedtpuderne, men hurtigt skiftede betydningen til det modsatte: selve fedtpuderne. Naturligt nok brugtes det mest i flertal, *deller*, og på et tidspunkt trak børnene for lidt fra, når de skulle danne ental. ***Dellen*** var født! Det kreative ligger dels i overhovedet at navngive noget, der intet navn havde (ihvertfald intet morfem), dels i netop at finde på at kalde fordybningerne »smådale«. Men vi må fastholde, at eftersom *dæld* eksisterede i forvejen i sproget, skabte vor kreative ven ikke noget nyt morfem; det nye morfem forelå først, da *dælle* havde mistet al forbindelse med *dal*.

for ikke at tale om myriaderne af navne:

Måløv < *Mål-(h)ø:ge* »ting-høje« (eller »solmåls-høje«; de 2 oprindelige historiske morfemer lever stadig: *mål* ('endemål' eller dét i 'måltid'), *høj*. ***Seem*** opr. »sø-hjem«. ***Vonsild*** opr. »Odins hylde (= trægudehus)«.

Sigurd opr. »sejr-vogter«, **Torben** opr. »Tor-bjørn«, **Gorm** opr. »gud-orm«.

2 bliver til 1 i fremmedord

Vi konstaterede ovenfor, at Tom Kristensens *skibskatastrofer* rummede det fra oldgræsk kendte *katastrofe*. Men der sker noget afgørende ved lånetransaktionen. I oldgræsk er der tale om 2 morfemer, *kata + strophē* »omkringvending, vendepunkt«, men i dansk er der kun 1, dels fordi vi ikke taler oldgræsk, dels fordi leddene *kata-* og *strofe* ikke har konstante betydninger i dansk, jf. *katalog*, *katakomber*, *katafalk*, *strofe*, *apostrof*. De 2 fremmede morfemer (der stadig findes i græsk) har dermed avlet et helt nyt i dansk og andre sprog. Paralleler hertil går op i hundreder:

Ekspres opr. »presset frem«. **Jitterbug**, hvor god man end er til engelsk, består dette på dansk kun af 1 morfem; på engelsk derimod af 2: »spjæt-dille«. **Kampanilen** < italiensk *Il campanile*. **Kanalje** opr. »hunde-fyr«. **Kvotient** < latin *quotiens* 'hvor mange gange'. **Lazaron** < italiensk *Lazzarone* »Lazarus-agtig«. **Liturgi** < oldgræsk *leiturgía* »fælles-arbejde«. **Obstetrik** < latin *obstetrix* »foran-stående kvinde«.

selvom der også er mange tilfælde, hvor danskerne enten er dygtige nok til spontant at gennemskue og gennemføre de fremmede morfemer, eller disse er indlånt i så mange ord og med så forholdsvis konstante betydninger, at der har udkrystalliseret sig modsvarende morfemer på dansk:

inter|nation|al, tragi|kom|isk, direk|trice, von|høren|sagen, manio|depressiv, head|set, general|isimo.

Her spiller dannelsesniveaut afgørende ind. Professoren i oldgræsk har i højere grad morfemer på dansk, der er kongruente med fremmedsprogene, end syersken i Brønderslev, der er tilbøjelig til kun at have 1 morfem per fremmedord.

1 bliver til 2

Der kan også ske det modsatte, nemlig at 1 morfem udvikler sig til 2. Dét sker, når et morfem får lydige varianter og en sådan variant en skønne dag får en betydningsdrejning væk fra den anden variant.

I vort ur-indoeuropæiske grundprog, talt ca. år -3.500, vekslede vokalerne i morfemerne ganske meget. Samme morfem havde i én forbindelse fx *e*-vokal, i en anden *o*-vokal. Vi kalder det *aflyd*. Den skyldtes især, at en vokal i tryksvag stilling havde udviklet en anden kvalitet end i trykstærk. Det kan sammenlignes med moderne dansk *vadmel*, hvis sidste led var = *mål*, men som pga. det svage tryk (og den flittige brug af ordet, idet det var bondens favoristof) blev slidt ned til den grødagtige *a*-vokal og derpå skrevet <e>. Eller nedslidningen af *o*wga 'øje' i *wind-o*wga 'glug-hul' til *windu(e)*. Årsagen bag aflyden kan imidlertid være ligegyldig i vor sammenhæng. Det er en kendsgerning, at vokalerne vekslede i samme morfem i stor stil, efter bestemte regler, ligesom de forresten også gør i de semitiske sprog, fx hebraisk og arabisk.

Næsten altid gik det sådan, at hver aflyds-vokal fik knyttet en bestemt betydningsnuance til sig, fx en bestemt tidsbetydning, som vi ser det i dansk *tager–tog, griber–greb, drikker–drak–drukket*, eller en anden betydning: *dag–døgn, fare – for* adj. (opr. 'i stand til at »fare«, nu 'tyk'). Dét kommer der i mange tilfælde nye morfemer ud af. Ikke i verberne, for *grib-* og *greb-* er samme morfem, blot at *e*'et samtidig med at indgå i rod morfemet også signalerer 'fortid', ja, faktisk er der her et nyt bøjningsmorfem, der består i udskiftningen af *i* med *e*, men den slags subtiliteter skal vi ikke ind på. Vi kan holde os til, at når *dag* i ur-indoeuropæisk blev afledt med *n*, brugtes en anden aflyd end *a*, og denne anderledes form har vi nu i **døgn**, der er et andet morfem i nutiden end *dag*. – I ur-indoeuropæisk var der et morfem **bhergh*, der slet og ret betød 'bjerg'; det havde også en aflydsform helt uden vokal, men til gengæld stavelensdannende konsonant: **bhrgh*, og disse to må nødvendigvis have betydet det samme, selvom vi måske skal tilbage til tider før det ur-indoeuropæiske stadium. Imidlertid blev **bhrgh* på et tidspunkt afledt med et andet suffiks end dét, *bhergh* blev afledt med, og denne afledning fik efterhånden betydningen 'befæstet højdedrag' og senere 'borg'. Et nyt morfem var dermed født. – Den lille nordiske konjunktion **som** (fx *du, som er i himlen*) var opr. morfem-identisk med roden i *samme*, der havde *o*-aflyd, mens *som* havde *e*. Som det ses, har vokalerne ændret sig, men det væsentlige er, at *som* fik sin specialbetydning – eller måske snarere, at betydningsbåndet mellem *som* og *samme*, der naturligvis sagtens kunne være levende i et sprog med masser af aflyd, at dét til sidst brast.

Hvis et morfem udvikler nye betydninger, men ikke nye udtaler, vil man normalt opleve ét og samme morfem i diverse betydningsvarianter: *stemme, rød, klovn, miljø*. Betydningerne kan dog blive så forskellige, at der opleves nye morfemer. Hvem oplever samme morfem i *kø* (række) og *kø* (billard)? Eller i *bog* (lecture) og *bog* (bøgefår)?

Normalt skal både lyd og betydning ændres for, at et nyt morfem opstår. Men det sker også i mange tilfælde:

Ordet **laug** var opr. identisk med ordet *lag* (og ordet *lav*: på *dét lav – et lav tæsk*). De er er gået hver sin vej, og nye morfemer er opstået. – **Løjer** kommer < urnordisk **hlō:gju*. Ethvert urnordisk barn kunne henføre dén rod til roden i **hlō:gjan* 'å til at le' og denne igen til roden i **hlahjan* 'le', dels fordi det lignede, dels fordi der var et velkendt afledningsforhold mellem dem. Da afledningsforholdet blev dunkelt, samtidig med, at ligheden mellem *le* og *løjer* kom ned på 1 lyd, blev det umuligt at identificere rødderne med hinanden. En ny rod var født!

Ugedagenes navne rummede jo i oldtiden en mængde gudenavne: *Måne(guden), Tyr, Odin, Tor, Frigg*. De er overleveret helt naturligt i disse ugedagsnavne, men knap så naturligt udenfor, men dog overleveret. Pga. de isolerede navnes mere kunstige overlevering, er disse ikke så fonetisk nedslidte som de genuint mundtligt overleverede. Derved opstår nye morfemer, fordi forskellen mellem *måne* og *man(dag)* osv. jo udgør en lydforskel ledsaget af en betydningsforskel: Betydningen 'måne' knytter sig til lige præcis *måne*, ikke til noget som helst andet, og betydningen 'mandag' knytter sig til netop *mandag* og intet andet. Altså 2 morfemer, hvoraf det ene ikke fandtes hos vore forfædre! Hvis vi fortsat havde kaldt mandagen for *måne-dagen*, ville vi heller ikke have haft det ekstra morfem. Men det har vi altså nu.

Netop dette, at en rod indgår i en sammensætning eller afledning og dér får en lidt anden udtale end i grundordet, fører meget ofte til et nyt morfem. Et grelt eksempel er **tyrk**. I oldtiden var det identisk med morfemerne *Thy* og *tyd/e*. Morfemets form var *þjūð*, der betød 'folk' med varianten '(vort) folkeområde', mens afledningen *tyde*, opr. **þjūðian*, betød 'folkeliggøre' med varianten 'oversætte, så almindelige folk forstår det'. Appellativet er helt væk i dansk (det går på krykker i svensk i *Svi-tjod* 'Sverrig'). Historisk er *Thy* den direkte arvtager, men *tyde* rummer et

helt nyt morfem. – **Bonde** var opr. slet og ret »boende«, dvs. »fastboende« i modsætning til mange andre, der fartede mere omkring (fx kongen). Men efter sammentrækningen til 2 stavelser og vokalforkortelsen brast morfembåndet. – **Konge** var urgermansk **kun/ung/a/z*. (Lånt i oldtiden til finsk som *kuningas*). Det betød 'fornem slægtning, ætling', og det var let at se forbindelsen til et andet ord med 'slægt', nemlig urgerm. **kun/ja*, der blev til *køn*. I dag ser ingen forbindelsen. Hvis vi regner *køn* for fortsættelsen af **kun-*, må *konge* tælles som nyt morfem.

1 bliver til mange i navne

Mit eget navn, **Lars**, er udviklet af navnet på den fromme sankt Laurentius, der i 258 ristedes over en sagte ild. Men også *Laus*, *Laurits*, *Laurens* er udviklet heraf, og *Laurentius* er jo bevaret om martyren, så eftersom de alle har forskellig betydning, må der være kommet nye morfemer til. – Tilsvarende med andre navne: **Nicolaus** har avlet *Niels*, *Nis*, *Nilaus*, *Claus* og i andre sprog endnu flere. **Elisabet** har givet *Elsebet*, *Elisa*, *Elise*, *Else*, *Lisbet*, *Lise*, *Lis*. Osv.

1 bliver til 2 i bøjningsformer

En ret spinkel kilde til nye morfemer er de tilfælde, hvor et ord i de gamle sprog udvikler moderne ord fra hver sin bøjningsform af ordet. **Held** synes udviklet af nominativ maskulinum *hæjll* 'hel, sund', sikkert via forbindelsen *hell dig!* (med sideformen *hil dig!*), der opr. betød 'gid du må være sund'. Men adjektivet er jo også overleveret som *hel*, nemlig < feminin-formen *hēl*. – **Eger** substantiv singularis 'hjulstav' er udviklet af den gamle pluralis af *eg* 'egetræ', som i oldnordisk lød *æjkr*, mens ental jo har givet *eg*. – **Kone** er jævnt og ligetil udviklet af gammeldansk *kunæ*, men *kvinde* kommer af samme ord, nemlig af dets genitiv pluralis: *kwinnæ*, der også brugtes i talrige sammensætninger: *kwinnæ wægh* 'kvindeside', *kwinnæ wærjæ* 'kvindiformynderskab' osv. – Klassisk vendelbomål har mandsnavnet **Swæj**. Det er udviklet af den gamle nominativ *Swæjnn* (Svend Tveskæg & Co.); appellativet *svend* hedder derimod ['swæen'], der er udviklet af akkusativ. Dette er helt regelret: *nn* og *nd* i oldsproget giver *ji* vendelbomål., mens enkelt *n* giver *n*.

1 bliver til 2 ved lån

Når et sprog låner et morfem, beriges verden, set sub specie aeternitatis, ikke med et nyt. Vi kan godt operere med historiske morfemer, dvs. fastholde, at fx den urgermanske rod i **spak/az* er den samme rent historisk som vort *spag*, selvom både lyd og betydning har ændret sig. Betydningsudviklingen har været 'med skarpt blik, agtpågivende' > 'klog' > 'fredelig' – alt sammen positivt, men så > 'spag'. Lydigt har vi *k* > »blødt« *g* > *j* > nul, og kort åbent *a* > langt lukket. For en historisk betragtning fastholdes identifikationen, om så *spag* udviklede sig videre til total ukendelighed. Ligesom en plante, eller et menneske, forbliver sig selv, også når al ydre lighed med det spæde ungdomsvæsen er væk.

Men der kommer kludder i regnskabet, når et sprog låner et morfem, som det historisk set allerede har. Dansk lånte fx **hingst** fra middelnedertysk., men det havde allerede *hest*, som rummer det selvsamme historiske morfem, idet *hest* kommer < urgermansk **hanhistaz*, mens *hingst* kommer < urgermansk **hangistaz*. Den lille forskel *h/g* er opstået efter ur-indoeuropæisk tid. De var oprindeligt samme morfem. Men det lader sig jo ikke nægte, at dansk ☐ og dermed verden – fik et nyt morfem (forskelligt fra *hest*), da vi importerede *hingst*.

Tilsvarende med **digital**, **domino**, **ego**, **hemmelig**, **herz**, **Hollywood**, **sits!**, **steak**, **svejse**, **union**, **video**, der er historisk rod-identiske med henholdsvis *tå*, *tam*, *jeg*, *hjem*, *hjerter*, *hellig*, *ved sb.*, *sidde*, *steg*, *svede*, *én*, *vide*. Denne type går op i tusinder.

Tilfældet skaber nye morfemer

Nu må vi kunne besvare overskriftens spørgsmål. Og svaret er: Der skabes hele tiden masser af nye morfemer i sprogene. MEN: De skabes ikke ved en aktiv menneskelig skaberakt, og her tænker jeg ikke på tilfældet, hvor man sætter sig og grunder over, hvad man dog skal kalde en bestemt duppedit, men på enhver skaberakt, hurtig eller langsom, høj- eller lavbevidst. Der ér ganske vist morfemer, der skabes aktivt, men det sker i sprogenes yderområder, og det drejer sig om få promille af morfemforrådet: visse navne, småbørns kortvarige forsøg. At det kán dreje sig om massiv skabelse, nemlig i krisesituationer, hvor intet fælles sprog er for hånden, bør ikke skygges for, at dette er abnorme tilfælde. Bortset altså fra disse marginalia, skaber vi ikke aktivt morfemer – hvad der står i skærende kontrast til den rige menneskelige ordåvl. Der står aktiv enmandskreativitet bag *indeholde* (*skat*): Det lyder så brutalt med *tilbageholde* og *indefryse*, men *indeholde* lyder klinisk og selvfølgeligt. *Røvrende* nærmer sig det geniale, *appelsinhud* er fikst osv. osv. Men morfemerne er helt trivielle.

Overalt, hvor jeg ovenfor har vist, at *der skabes* nye morfemer, er det ikke mennesker, der *aktivt skaber* dem. Tværtimod er de ofte direkte uønskede: Ingen har sat sig for at sammensmelte *møg* og *dynge* til *mødding*, eller *vind* og *øje* til *vindue* ☐ det gik bare sådan. Ved udtale-skødesløshed. Ingen *ønskede*, at der skulle komme 2 morfemer ud af *kunæ*, og det var da også først, da de 2 former var blevet nominativs-varianter, at de fik hver sin betydningsdrejning – hvilket heller ikke var bevidst, for det var først efter en langsom proces, at *kone* blev knap så sexet. Ingen har *villet*, at *som* skulle miste morfemforbindelsen med *samme*, men allerede på det oldnordiske stadium: *sami* vs. *sem*, var den gamle aflyds-regelmæssighed blevet så usystematisk, at ingen længere fornemmede forbindelsen.

Og mht. lån gælder det, at den første, der låner et fremmed ord, ikke selv skaber dette ord. Det er selvfølgelig kreativt (eller dum-snobbede) at optage et ord fra et andet sprog, men den pågældende *skaber* det jo ikke, for det ér skabt. Hans bedrift er blot importørens.

Vi må da til slut spørge hvorfor? Hvorfor skaber de ellers så kreative mennesker stort set ikke nye morfemer? Oven i købet gælder det for de fleste europæiske sprog, at der er rigeligt med »huller« i ordforrådet, også kaldet *accidental gaps*. I dansk har vi 11 lange vokaler og 9 korte, der sproget kunne stå i forbindelsen *g–I* i et normalt dansk ord; men af de 11 + 9 + 9 (efter kort vokal kan *I* være stødt eller udstødt) = 29 muligheder er kun 10 udnyttede: *gel*, *gæld*, *gal*, *Gall*, *Gøl* (pølses), *gold*, *gulv*, *gol* (galede), *gul*, *guld*. Tager vi hensyn til, at der kunne være et *s* forrest, er der 29 · 2 = 58 muligheder, hvoraf kun de 10 + *skel!*, *skill!*, *skæl*, *skal* sb., *skal* vb., *skyld*, *skyll!*, *skold!*, *skål*, *skoll!*, *skull!*, *Skuld*

(norne) = 22 muligheder er udnyttet, dvs. kun 38% (med flittig brug af uetablerede imperativer). Når der er så god plads til nye morfemer, må det undre endnu mere, at vi kun yderst sjældent aktivt udnytter pladsen.

Grunden kan jeg ikke give, men jeg kan pege på, at *når* vi en sjælden gang aktivt skaber et navn som *Vutte* eller *Dopsen*, så lyder det højest uformelt for ikke at sige useriøst. *Vutte* vil være tilbageholdende med at afsløre sit navn. Og fabrikanten, der vil lancere en ny sæbe med et helt nyt, salgbart navn, vil meget let løbe ind i navne, der klinger useriøst, og når han endelig har fundet et godt som fx *Rexona* (den med *stera!*), så er det godt, fordi det lyder som en afledning til noget dybt videnskabeligt i *forvejen* eksisterende. Vi har en *modstand* mod at skabe morfemer ud i det blå, de har ingen autoritet. Det er ikke, fordi vi ikke kan; vi *vil* ikke.

Litteratur

Lars Brink: *Onomatopoietika – når udtalen maler betydningen*. I: »Det er korrekt« (red.: Hansen & Lund). Dansk Sprognævnns skrifter nr. 27. Kbh. 1998.

Pia Jarvad: *Nye Ord. Ordbog over nye ord i dansk 1955-1998*. Kbh. 1999.

Peter K.A. Jensen: *Menneskets oprindelse og udvikling*. Kbh. 1996

Otto Jespersen: *Børnesprog*. Kbh. 1923.

Otto Jespersen: *Sproget*. Kbh. 1941.

Lars Brink

professor i dansk sprog & litteratur

Læs også:

1. [Ordmaleren Tolkien](#) Man kenuva fána kirya métima hrestallo kira i fairi néke ringa súmaryasse ve maiwi yaimië? Hvem skal se et hvidt skib forlade den sidste strand, de blege ånder i dets...
2. [Na'vi](#) I filmen Avatar har heltene deres eget særlige sprog, na'vi. Her taler heltinden, høvedingedatteren Neytiri, med en plante. Na'vi blev skabt af lingvisten Paul Frommer. Der findes et interview med...
3. [Er dansk sværere at tilegne sig end svensk?](#) Det høres ofte at dansk er svært for udlændinge. En tværsproglig undersøgelse baseret på 18 sprog peger på en svær begyndelse også for danske babyer. Undersøgelsen er baseret på de...
4. [Meget er stadig maj...](#) Seks moderne danske talesprog, dvs. dialekter, er undersøgt. Fra øst: bornholmsk (Rønne), københavnsk (Østerbro), sydsjællandsk (Næstved), østfynsk (Nyborg), sønderjysk (Sønderborg) og vestjysk (Skjern). Resultaterne vil være overraskende for somme.

Tagget med: afledning, akkusativ, arabisk, betydning, bevidst, bevidstheden, bøjning, børn, drengenavne, døvesprog, engelsk, etymologi, flertal, forkortelser, fremmedord, gammeldansk, genitiv, græsk, håndskrift, hebraisk, italiensk, kernerdansk, konsonanter, låneord, latin, lighed, lyd, lydord, morfem, Navne, nominativ, Nudansk Ordbog, nye ord, Odin, olddansk, oldgræsk, oldnordisk, ordforråd, ordhistorie, Otto Jespersen, oversættelseslån, personnavne, pigenavne, præfiks, Retskrivningsordbogen, semitiske sprog, skrift, stednavne, stød, suffiks, søskendesprog, tegn, Tegnsprog, Thy, tryk, tysk, Udtale, vendelbomål, vikinger, vokal

Skriv en kommentar

Navn (kræves)

E-mail (kræves)

Hjemmeside

Send mig en e-mail når der kommer flere kommentarer.